

زیدیه در ایران

محمد کاظم رحمتی
تألیف و تدوین دیرة المعارف اسلامی

www.ketab.ir

زبدیه در ایران

تالیف: محمد کاظم رحمتی
ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام
مدیر نشر: خلیل قویدل
چاپ اول: ۱۳۹۲
شمارگان: ۱۰۰۰
چاپ صنعتی: فرارنگ
ردیف انتشارات: ۲۸
۱۳۵۰ قانون

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان ۹۸، شهرک صنعتی، شهرک شرقی، شماره ۹

تلفن: ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۸۸۶۰۸۶۰ - ۸۸۶۰۸۶۰

web: www.ptc.ac.ir

سرشناسه:	رحمتی، محمد کاظم، ۱۳۵۵.
عنوان و نام پدیدآور:	زبدیه در ایران / محمد کاظم رحمتی.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری:	۲۹۵ ص.
شابک:	978 - 600 - 7398 - 00 - 5
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
رده بندی کنگره:	DSR۶-۳۳/۳:۹ ۱۳۹۲
رده بندی دیویی:	۹۵۵/۰۴۶۵
شماره کتابشناسی ملی:	۳۴۰۶۵۵۴

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای مانند فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعة اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و روشن‌انجام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، سیاست و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی و نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناآشنایی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریر به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، شک‌تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پژوهش‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشکده حوزهای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست علمی استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با اصل اصالت در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه تخصصی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکز جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد. علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران را بحق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۹
فصل اول: گفتاری در تاریخ‌نگاری زیدیه	۱۱
شکل‌گیری تاریخ‌نگاری زیدیه	۱۱
مورخان عراقی و تک‌نگاری‌هایی در باب قیام امام عیسی بن عیسی	۱۳
کتاب‌های علم نسب و اهمیت آن‌ها در مطالعات زیدیه	۱۴
سیره‌نگاری و اهمیت آن در سنت تاریخ‌نگاری زیدیان	۱۵
فصل دوم: شکل‌گیری زیدیه	۲۷
شکل‌گیری و پیدایش زیدیه	۲۷
نخستین گروه‌های زیدیه کوفه	۴۳
ابوالجارود زیاد بن منذر و اهمیت وی	۴۸
قاسم بن ابراهیم رسی و نقش وی در تدوین کلام و فقه زیدیه	۵۵
تأثیر رسی در تکوین فقه زیدیه	۵۹
برخی از آراء کلامی رسی	۶۱
فصل سوم: شکل‌گیری امارت علویان در طبرستان	۶۵
ورود زیدیه به طبرستان و دیلمان	۶۵
حسن بن زید و تأسیس امارت علویان طبرستان	۶۸

۷۱	 اقدامات عمرانی و مذهبی حسن بن زید
۷۳	 امارت داعی صغیر محمد بن زید
۷۷	 ناصر اطروش و دور جدید حکومت علویان طبرستان
۸۳	 میراث فرهنگی اطروش و مکتب فقهی ناصریه
۸۵	 حسن بن قاسم مشهور به داعی صغیر
۸۸	 امارت محلی ثائریان در هوسم
۹۰	 ابيدالله المهدي لدين الله (متوفى ۳۶۰) -
۹۳	 المؤيد بالله و امارت وی بر لنگا و هوسم
۹۴	 امارت سی مه بالله
۱۰۱	 فصل چهارم: بحث فرهنگی علویان طبرستان
۱۱۴	 برادران هارون و یارگانه ها در سنت زیدیه طبرستان
۱۲۱	 جامعه زیدیان ری
۱۲۵	 الاعتبار و سلوة العارفين - بیری و عمید آن
۱۳۱	 مکاتب فقهی زیدیان طبرستان
۱۳۵	 زیدیان خراسان
۱۴۳	 تعامل فرهنگی زیدیه با امامیه و اسماعیلیه
۱۵۵	 فصل پنجم: دولت زیدیه در یمن
۱۵۵	 الهادی الی الحق و تأسیس دولت زیدیه در یمن
۱۵۹	 میراث علمی الهادی
۱۶۳	 مرگ الهادی و آغاز بحران در میان زیدیان یمن
۱۶۵	 حسینیّه
۱۷۷	 قاضی جعفر بن عبدالسلام مسوری و نقش وی در انتقال میراث زیدیه ایران به یمن
۱۸۸	 مناسبات زیدیان یمنی و ایرانی پس از المنصور بالله
۱۹۳	 پیوست‌ها
۲۶۹	 فهرست منابع و مأخذ
۲۷۹	 نمایه

پیش‌گفتار

تاریخ زیدیه در ایران بهمناسبت ناگهانی با تاریخ تحولات زیدیه در عراق و بعدها تشکیل دولت زیدیه در یمن، دست‌کم از سه تأثیرگذاری در سنت فکری زیدیان یمنی، دارد. به دیگر سخن، جریان زیدیه ایران را می‌باید به‌سبب وابستگی‌های از تحولات زیدیه دانست که تکوین و صورت‌بندی اولیه خود را در عراق آغاز و بعدها در یمن تکمیل کرده است. البته این سخن به معنی مشارکت نداشتن زیدیه ایران در تکوین مذهب زیدیه نیست؛ چرا که همان‌گونه که در فصل «روابط فرهنگی زیدیان ایران و یمن» اشاره می‌شود، زیدیان ایرانی نقش مهمی در تحولات جامعه زیدیه یمن داشته‌اند. در نوشتار حاضر، نخست گزارشی از شکل‌گیری جریان زیدیه و تکوین آن در عراق ارائه می‌شود و در ضمن آن از شخصیت کلیدی زیدیه، قاسم ابراهیم رسی (متوفی ۲۴۶ق)، سخن می‌رود. وی از قرن سوم پیروانی در مناطق شمالی ایران داشته و به‌سبب وابستگی او سستی واجب‌الاتباع در میان زیدیه ایران و یمن بوده است.

دوره نخست حکومت علویان ایران شامل تشکیل دولت زیدیه در ایران، قاسم بن حسن بن زید و تداوم آن به کوشش برادرش محمد بن زید، است که با مرگ او پایان می‌یابد. پس از سال بعد، حسن بن علی، مشهور به ناصر اطروش (متوفی ۳۰۴ق)، موفق می‌شود تا حکومت علویان طبرستان را احیا کند، اما مدتی بعد از درگذشت او بار دیگر حکومت علویان در طبرستان از بین می‌رود و در دوره‌های بعد، تنها به صورت امارت‌های محلی ادامه می‌یابد.

نوشتار حاضر فرقه زیدیه را با تکیه بر زیدیه ایران از آغاز تشکیل دولت علویان طبرستان تا پایان قرن هفتم هجری بررسی می‌کند. پس از قرن هفتم تا روزگار صفویه، زیدیان هنوز حضور

مهمی در محدوده طبرستان داشتند، هرچند دوران طلایی و شکوفایی آنان از قرن چهارم تا هفتم هجری است. نکته دیگری که باید به آن اشاره کرد اطلاعات موجود درباره زیدیه است. برخلاف انتظار محقق، مطالب در دسترس به صورت اطلاعات پراکنده و گاه مشوش است. از این رو، ارائه روایتی یک‌دست و یک‌پارچه از تاریخ زیدیه در ایران دشوار است. همچنین تشابه اسامی و درهم آمیختگی آن‌ها به دست مورخان به دشواری کار افزوده است. این نکته را نیز نباید نظر بر داشت که هنوز بخش اعظمی از میراث زیدیه منتشر نشده و به شکل خطی است.

استار حاضر در پنج فصل به بررسی تاریخ زیدیه پرداخته است. فصل نخست، بررسی درباره زیدیه است که در آن خواننده با متابع اصلی مطالعات زیدیه آشنا می‌شود تا از این طریق خود بتواند به پژوهش‌های بیشتری درباره زیدیه بپردازد؛ از این رو، نوشتار در این بخش کمی به تفصیل گراییده است. فصل دوم با عنوان شکل‌گیری زیدیه، درباره مراحل نخستین پیدایش زیدیه است. در فصل سوم و چهارم در خصوص علویان طبرستان و تأثیرات فرهنگی آن‌ها بحث می‌شود و سرانجام در آخرین فصل، اثرات زیدیان یمن و تأثیرات آن‌ها از زیدیه ایران تا پایان قرن هفتم هجری شده است. در حقیقت، در این بخش و هفتم میراث علمی زیدیه ایران، که حاصل انتقال میراث زیدیه کوفه و تکوین آن در ایران است، یمن منتقل شد. این امر نقش مهمی در تحولات فرهنگی آنجا داشت و به اشکال مختلف، جمله متون دینی و گاه اساسی برای شرح‌نویسی، باعث تحول و تکامل سنت زیدیه یمن شد که تداوم آثار زیدی ایرانی در سنت مدرسی زیدیه یمن شاهی مهم بر این مدعا است.

درباره زیدیه ایران میان قرن‌های هفتم تا دهم هجری علیرغم اطلاع از حضور جوامع زیدی در برخی مناطق شمالی ایران، به دلیل فقدان اقتراری تاریخ‌نگارانی که کتاب تراجم و از سوی دیگر منتقل‌نشدن سنت مکوب زیدیه در این قرن‌ها به یمن اطلاع‌رسانی در دست نیست. تنها دانسته‌های ما درباره زیدیه در این دوران برخی نسخه‌های خطی زیدیه که شاهی بر تداوم فرهنگی زیدیه در این قرن‌هاست، و اطلاعات گاه پراکنده درباره برخی علویان دوران مذکور است که گمان‌هایی در خصوص غیرامامی و احتمالاً زیدی‌بودن آنان مطرح شده است.

بمنه و کرمه

محمد کاظم رحمتی